

Н.М. Пархоменко*

ДО ПРОБЛЕМ ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРАВОРОЗУМІННЯ У СЕРЕДИНІ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Як відомо, проблеми визначення сутності права та форм його прояву були предметом дослідження ще з часів Античності. Еволюція розуміння права відбувалась протягом багатьох століть.

Вітчизняна дореволюційна правова думка сформулювала багато оригінальних концепцій та підходів до права, засновуючись на власній аксіологічній базі та сприймаючи вже існуючий на Заході досвід теоретичного праворозуміння. Серед правознавців, що займалися зазначеними дослідженнями необхідно назвати К.О. Неволіна, О.О. Жиліна, М.І. Палієнка, М.К. Ренненкампа, С.В. Пахмана, М.А. Гредескула, А.М. Фатєєва, Б.О. Кістяківського, Є.В. Спекторського, М.М. Ковалевського, С.С. Дністрянського, М.Ю. Чижова, Ф.В. Тарановського.

Помітною віхою в цей період у становленні філософсько-правових досліджень у Росії та Україні стала “Енциклопедія законодавства” К.О. Неволіна, на думку якого сутність закону — це правда, а сутність правди може бути визначена тільки у філософії”. Перебуваючи під впливом вчень К.Ф. Савіні, Г. Пухти, К.О. Неволін виклав основи права і їх всевітній розвиток відповідно до традицій історичної школи права. Форму закону він розумів “або звичаї, або закони у вузькому розумінні, або ж вчення законодавців”. Закон, за сутністю своєю є взагалі правда, а сутність правди можливо визначити лише у філософії.¹

Права і обов’язки у суспільстві визначаються і охороняються законом. Правило, за яким повинні діяти моральні істини у суспільстві, якщо вони не хочуть відмовитися від самого життя суспільного, може бути назване законом суспільним.²

У середині ХІХ ст. у вітчизняній правовій думці набувають розповсюдження ідеї позитивізму як результат кодифікаційних процесів у Західній Європі та прийняття Зводу законів Російської імперії. Тобто, об’єктивно передумовою розвитку юридичного позитивізму була потреба в інтенсивному розробленні догм права, емпіричних узагальнень, класифікації і систематизації законодавства в зв’язку з реформами 60-70-х років ХІХ ст. у Росії.

Наслідком було утвердження в суспільній свідомості тотожності поняття права і закону. У Зводі законів почали шукати все чинне право, тоді як Звід цей було складено лише із законів; звідси виникло припущення, що чинне законодавство і є правом взагалі, що право і законодавство тотожні, тому вивчати законодавство, означає вивчати право, а знання законів є знанням права взагалі, правознавством.³ Таким чином, право зводиться до законодавчих актів держави. Юридичний позитивізм заперечує значення ціннісного і сутнісного підходів до розуміння держави і права, обмежуючись емпіричними та формально-догматичними методами.

В межах позитивізму склалися два різновиди: юридичний позитивізм або аналітична юриспруденція та соціологічний позитивізм (включаючи психологічну школу права), з якої пізніше виникає соціологія права. Прибічники юридичного позитивізму О.О. Жилін, М.І. Палієнко,

© Пархоменко Н.М., 2006

* вчений секретар Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

¹ Неволін К.О. Енциклопедія законодавства. — К., 1839. — Т. 1. — С. 23.

² Неволін К.О. Енциклопедія законодавства // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права / Упорядники: В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. ред. В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. — С. 103-112.

³ Редькин П.Г. Из лекций по истории философии права в связи с историей философии вообще. — Т. 1. — С. 8.

М.К. Ренненкамф, С.В. Пахман, М.О. Куплеватський розглядали право як вираз волі держави, як продукт її діяльності.⁴

В роботі “О современном движении в науке права” С.В. Пахман зазначає: поняття права як права, що може бути виведене лише із його змісту. Вчення природного права в свій час принесло значну практичну користь, оскільки мало значний вплив на поліпшення юридичного ладу у майже всіх країнах Західної Європи. Але право неможливо вважати таким явищем, яке виникає та розвивається незалежно від думки та волі людини. Все право має справу безпосередньо з діями людей, тобто з проявами їх волі у взаємовідносинах, і визначає міру такого прояву, охороняючи зовнішніми засобами, іншими словами, є міра свободи у співжитті: ось його сутність, його внутрішня природа. Сама сутність права полягає не в обмеженні свободи, а в обмеженні її в тому розумінні, що право встановлює кордони, міру вільного прояву волі; воно вносить безпосередньо не спілкування, а навпаки — розмежування.⁵ Право виражає міру свободи, яка є його основою. Правознавство вивчає право не з точки зору інтересу, а саме з точки зору міри, величини, обсягу. Змішування соціологічного розуміння права з юридичним приводить до плутанини в поняттях і розчиненню правознавства в суміжних науках. Але це не означає, що право не слід розглядати як організований засіб захисту інтересів через створення прав і відповідних їм правовідносин. Таким чином, С.В. Пахман виступав проти отождолення права з інтересом, підкреслюючи, що поки інтереси не врегульовані правом, вони ще не набули юридичного значення.

О.О. Жилін є прибічником юридичного позитивізму, відповідно до якого різниця між правовими нормами та іншими соціально-етичними правилами не в їх змісті або джерелі, від якого вони походять, а в суто формальних ознаках.

Той чи інший зміст права є несуттєвим для самого розуміння права. Правом він вважає такі веління, які діють на людину незалежно від її бажання підкоритися або не підкоритися їм. Це правила, що регулюють життя людей в суспільстві. Ці норми — етичні за характером, є правилами необхідного до людської волі, що вільна виконати або не виконати їх. Цим вони відрізняються від природних законів, які означають існуюче, а не необхідне. Існують закони в матеріальному та формальному значеннях. У першому випадку — це встановлення державою обов'язкових норм. У другому — це закони, що видають органи законодавчої влади.

Сила моральних приписів перебуває у внутрішній свідомості їх висоти, досконалості, походить від усвідомлення внутрішнього морального боргу. Визнаючи державу єдиним джерелом права, неможливо стверджувати правову обмеженість держави. Державна влада може бути обмежена відомими фактичними життєвими умовами, відомими історичними, економічними або моральними положеннями та вимогами, але вона стоїть вище права, якого вона джерело.⁶

На позиціях юридичного позитивізму стояв професор Київського університету М.К. Ренненкамф, який використовував також і історичний метод. Він досліджував поняття права, форми права. В роботі “О праве и нравственности и их взаимном отношении” М.К. Ренненкамф зазначав, що почуття правди та процес мислення складають лише суб'єктивний момент у створенні права; створена цими силами точка зору є лише особистим

⁴ Десницький С.Ю. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета ... говоренное ... июня 30 дня 1768 года // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 15.

⁵ Пахман С.В. О современном движении в науке права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 116-124.

⁶ Жилін О.О. Право и государство в их взаимных отношениях // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 546.

суб'єктивним моральним переконанням. Для повного утворення юридичних норм необхідно ще визнання їх обов'язковими тим середовищем, в якому здійснювалось їх утворення. Цей момент є історичним; він здійснює простий погляд у юридичну норму, робить її обов'язковою, супроводжує примусом. Крайність цієї позиції зумовила появу нового напрямку — історичної школи, яка намагалась зрозуміти поняття і буття права в його об'єктивному здійсненні, в історії.

Закон, на думку вченого, є найвища форма права: посередництвом її держава висловлює свою волю свідомо, в певних словах і висловах, з усім необхідним авторитетом і владою. До самостійних форм права, звичаю і закону, деякі відносять і право закону. Історична школа стверджувала, що юридичні визначення, виведені наукою із відповідних законів, звичаїв і природи речей, можуть бути також обов'язковими, як закони і звичаї, але ця обов'язковість повинна залежати від внутрішньої сили і наукових визначень. Заперечення права юристів, як самостійної форми права, пануюче в сучасній науці права і законодавстві, цілком підставно. Початки та визначення науки права суть не норми права, але вчення, гідність яких визначається їх внутрішньою силою та згодою з істиною. Наука права може мати вплив лише похідний, діючи на погляди народу, суддів, законодавців шляхом переконання, наукових роз'яснень, а не зовнішньою примусовою силою.⁷ Право — це сукупність норм, що зумовлюють порядок спілкування, це конкретні юридичні норми, право є тільки там, де існує закон, встановлений суспільством.⁸

М.К. Ренненкампф та М.А. Гредескул у перелік джерел права включали правові доктрини, юридичну практику, оскільки вважали, що правові норми в суспільстві залежать від наукових розробок правознавців, рівня правової свідомості та професіоналізму юристів-практиків.

М.А. Гредескул у роботі “Лекції по общей теории права” визначає право як сукупність норм, які приписують громадянам від імені суспільства такі правила поведінки, що мають на меті досягнення загального блага на підставі справедливості у примусовому порядку. На думку вченого, існує три способи вивчення права: 1) догматичний — право береться як текст певного змісту, а завдання зводиться до того, щоб знати зміст права та вміти застосовувати його у житті; 2) історичний — допомагає розкривати та пояснювати еволюцію права; 3) соціологічний — вивчає право як суспільне явище. Догматичний спосіб передбачає вивчення форм права — джерел права. Судова практика — форма того джерела права, що називається законом, виникає на ґрунті застосування права. До необхідності встановлювати нове право суддю приводять властивості існуючого права. На цьому ґрунті йому фатально доводиться зайняти творчу роль в праві.⁹

Обмеженість юридичного позитивізму полягає в його відриві від соціальної та етичної характеристики права, а тому наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. юридичний позитивізм поступається місцем теоріям соціологічного позитивізму, нормативно-соціологічному напрямку, а потім школі відродженого природного права. Прихильниками нових підходів були Б.О. Кістяківський, Є.В. Спекторський, М.М. Ковалевський, А.М. Фатєєв та ін.

Прибічники ідеї “відродженого природного права” (Є.М. Трубецької, Б.О. Кістяківський та інші), основною тезою висували визнання ідеї особистості як критерію правових норм, а не державного веління чи суспільної волі. Кожний громадянин мусить бути духовно діяльним у сфері права і на свій розсуд творити його.¹⁰

⁷ Ренненкампф М.К. О праве и нравственности и их взаимном отношении, Юридическая энциклопедия // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 147-167.

⁸ Ренненкампф М.К. О праве и нравственности в их взаимном отношении. — К., 1859. — С. 7.

⁹ Гредескул М.А. Лекции по общей теории права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 295-299.

¹⁰ Кістяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М., 1916. — С. 189.

На думку Б.О. Кістяківського, необхідним є синтетичний підхід, який враховує множинність причин, які зумовлюють право, що дасть найбільш достовірні результати дослідження і призведе до багатогранного всеохоплюючого визначення права: соціологічного, психологічного, державно-організаційного та нормативного¹¹. Природне право — основна норма, загальна ідея права, розумне начало позитивного права та, отже, основа його дії. Норми, їх існування, реалізація органічно зліті з певними формами, вираженими в них. Саме тому позитивне право має злитий із своєю формою і тому зовні наявний (об'єктивований) характер та сприймається в якості догми.

Позитивне право — це єдиний соціальний феномен із числа всіх інших, що також позначаються словом “право” (природне, моральне, право — звичай та ін.), яке є такого роду опредмеченою твердою реальністю, об'єктивованою даністю.

Ключовим пунктом у розумінні особливостей права як об'єктивної реальності (інституційного утворення), на думку вченого, є єдність, втілення права в певній формі. Сутність інституційності права полягає в тому, що інакше як без набуття необхідних структурних характеристик позитивного права просто немає. І ті приписи, що можна було б назвати правом, не виконали б функції права, його призначення в житті суспільства. Зовнішні форми права (закон та інші джерела права) являють собою головним чином вмістилище його фактичного змісту, “документальний вираз” права, свідцтво його існування і дії. При формуванні права зовнішні форми відіграють суттєву конститутивну роль, тобто функцію по конституюванню — формуванню, створенню, утвердженню даного об'єкта. Значення зовнішньої форми дає про себе знати і при функціонуванні права, і не лише як джерело та інформаційний знак діючого права, але і як одна із умов, необхідних для існування та реалізації його властивостей.

Право і закон — явища різні, різнопорядкові, належать до різних зрізів правової дійсності. Джерела права залишаються зовнішньою формою позитивного права, інформаційним джерелом і знаком його реального буття. Разом із тим такою ж формою, за допомогою якої об'єктивне право формується, конститується, і яка в силу цього є передумовою до того, що в реальному своєму бутті, дії, позитивне право “злите”, невідокремлене від того, що може бути назване “внутрішньою формою”. І тому в якості відносно самостійного, інституційного утворення існує і діє як форма.

Оскільки публічні, примусові закони, за допомогою яких конститується об'єктивне право, — це продукт державної, публічної влади, то в багатьох випадках передбачається можливість видання законів лише за сваволі влади. Звідси виникає можливість, поряд із правовими законами, також не правових законів, та відповідно “не правового права”, що не відповідає вимогам гуманістичного праворозуміння, що характеризує розвиток права. При цьому глибокий зв'язок закону і права — жорстка юридична логіка. Цей зв'язок залишається необхідним, важливим, характеризуючим процес становлення, формування і розвитку права. Цей зв'язок є безальтернативною основою конституювання права як об'єктивної реальності, інституційного утворення, яке володіє великою соціальною, регулятивною та духовною силою.¹²

Б.О. Кістяківський констатував: дійсне існування права не в статтях і параграфах законів, надрукованих у кодексах, а в свідомості як всього суспільства, так і кожного громадянина. Головне й найсуттєвіше в змісті права — свобода. Правові норми зумовлюють поведінку, містяться у свідомості людини, виражені в статтях закону та застосовані, вони набувають зовнішнього існування. ... Ігнорування внутрішнього, інтуїтивного права є показником низького рівня правової свідомості. ... На думку дослідника, закон не є єдиним джерелом права, поряд існують інші — звичаєве право,

¹¹ Кістяковский Б.О. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 18.

¹² Там само. — С. 120-127.

судова практика, правова доктрина, закон має значення лише в поєднанні з ними. Акцентуючи увагу на судовій практиці Б.О. Кістяківський вважає суддів творцями нового права. Невизнання ж таких повноважень за суддями є результатом низької правової свідомості суспільства.¹³

Б.О. Кістяківський пропагував власний підхід до права — синтетичний, відповідно до якого дослідник приймає все дане у праві як явища і факти за певну реальність й не прагне відволікатися від неї. Такий багатоаспектний підхід може “дати і наукове знання усіх сторін права, тобто всіх його проявів у різних сферах даного нам світу, і водночас сприяти побудові цілісного знання про право, що обіймало б усі його сторони в їх єдності.”¹⁴ Пропаганда ідей відродженого природного права мала суттєвий вплив на розвиток дореволюційного українського правознавства та його орієнтацію на філософсько-правові дослідження, на критику юридичного позитивізму.

Є.В. Спекторський, так само як і Б.О. Кістяківський, на відміну від прихильників юридичного позитивізму, намагався створити синтетичний метод дослідження права, поєднати юридичний догматизм із соціологічним підходом; пропонував створити “гносеологічну юриспруденцію” як теорію юридичного пізнання. Вчений розрізняє поняття право і закон. Юридичні норми є це норми етичні, регулюють притязання, ставлення людей один до одного; можливі у суспільстві більш менш організованому.

Право в об’єктивному сенсі розуміють як так зване позитивне право, тобто сукупність загальних юридичних норм, визнаних обов’язковими в тій чи іншій державі. Під правом у суб’єктивному сенсі розуміють приватні відносини та обов’язки між окремими особами.¹⁵

А.М. Фатеев сутність права вбачав у застосуванні його особою в процесі суспільно-координуючої діяльності. За основу періодизації історії вчень про право А.М. Фатеев взяв ставлення індивіда до держави. Відповідно існували такі періоди: етатизм, теократизм, індивідуалізм, соціалізм. Людина, з його погляду, не абсолютно вільна особа, оскільки вона мусить спиратися на певне нормо розуміння, яке переходить у реальне нормо визначення. Розвиток політичного індивідуалізму — це “послідовна зміна право розуміння, що відповідає умовам існування особи”¹⁶.

Своєрідну позицію у визначенні права сформулював Є.М. Трубецької у роботі “Лекції по енциклопедії права”. Вчений виходив із необхідності визнання ідеї права моральною основою законодавства. Він намагався створити теорію природного права, яка б синтезувала в собі елементи природно-правового та соціологічного напрямів. На його думку, право — це сукупність норм, які надають соціальним суб’єктам свободу і разом із тим обмежують її. Він розглядав право в об’єктивному розумінні — як сукупність усіх юридичних норм, а у суб’єктивному — як сферу зовнішньої свободи, що дається людській особі нормами об’єктивного права. Це права, обов’язки, правові відносини. У своїх працях вчений досить ґрунтовно розглядав різні правові проблеми: права, обов’язок, правові відносини, реалізація права, тлумачення права, співвідношення права і моралі, джерела і форми права то ін.¹⁷

На характер досліджень на початку ХХ ст. значний вплив мали ідеї неокантіанства, в яких використані погляди І. Канта на державу і право в їх моральній основі, що ґрунтується на законах розуму. В зв’язку з цим у науці розвивається нормативно-соціологічний напрям як синтез юридичного позитивізму і неокантіанства, що включає висновки не тільки догматичної

¹³ Кістяковський Б.А. В защиту права // Вехи. Из глубины. — М., 1991. — С. 122-145.

¹⁴ Кістяковський Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Философия и социология права. — СПб, 1999. — С. 127, 352-353, 332-333.

¹⁵ Спекторский Е.В. Энциклопедия права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 457.

¹⁶ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998-2004. — Т. 6. — С. 252-253.

¹⁷ Трубецької Е.М. Лекции по энциклопедии права. — М., 1919. — С. 85-87, 157-160.

юриспруденції, а й соціологічної та психологічної шкіл права. Прибічники цього напрямку водночас підкреслювали значення соціальних і духовних процесів і інститутів як передумови формування позитивного права.

На думку С.С. Дністрянського, в основі пізнання права повинен бути певний “соціологічний дослід”. У руслі соціологічного напрямку в правознавстві, автор підкреслював соціальний характер норм і природних засад права. “Право — се людський твір, призначений для людей. Воно є лише можливе, де люди живуть у суспільних відносинах до себе. Пануюча теорія називає звичаєве право, закони, а іноді й суддівську практику та правничу науку джерелами права. Се остільки неточне, що по суті джерело права є там, де право бере свій почин, і тим джерелом можуть бути тільки суспільні зв’язки, як такі. Вже звичай і т. д. є тільки соціальною основою права серед поодиноких зв’язків. Тому звичаєве право, закони і т. д. можуть бути щойно основними формами, в яких проявляється право. Первісною формою всякого права є звичаєве право. Закони се державно усталені основи суспільного життя, чи поміж людьми, чи у відношенні людей до держави або держави до людей. Звичаєве право і закони є головними формами, в яких проводиться процес творення права. Наука права є важливим шляхом, на якому твориться право. Право, яке твориться таким шляхом, називаємо правом юристів. Суддям приходиться творити нове право, і то не тільки нове право для тієї держави, котрої він є органом, але чимало й цілком нове право, яке ще не існувало в жодному суспільнім зв’язку. Всі ті норми, якими слуга послуговується або які наново витворює поза законами держава, називаємо природними основами права. Все нове право стає новою нормою держави, а авторитетом, який заступає державу, є суддя. Тільки в таких межах судова практика може бути безпосередньо основою позитивного права.”¹⁸

Прибічники соціологічного походу тлумачили право не як систему законодавства або ієрархічну систему волевстановлених норм, а як явище, зумовлене фактичними суспільними відносинами, як “живе право” та протиставляли його “мертвому закону”. Відповідно увага переноситься із системи джерел права на юридичну (судову) практику. Правом визнається будь-яке судове рішення незалежно від його змісту.

Розуміння права Ф.В. Тарановським відштовхується від принципу додатковості психологічного та соціологічного вчень, які мають доповнювати один одного, але вихідним положенням має бути те, що право — похідне від держави. В роботі “Учебник по енциклопедии права”, під правом в об’єктивному сенсі розуміється юридична норма або сукупність юридичних норм. Притязання, яким наділяє нас норма права, є правом у суб’єктивному розумінні. З об’єктивного боку право уявляється нам як норма, із суб’єктивного боку — як юридичне відношення.¹⁹

Важливою подією у дослідженні джерел права стала робота “Источник и формы права” М.Ю. Чижова, де вказується, що для того, щоб бути доступним розуму та почуттям людей, право втілюється у відповідні форми, які тісно пов’язані з джерелом життя. Людина знаходить і використовує джерело права тільки через правосвідомість. На цьому заснована доктрина загальних прав людини. Свобода особи обмежена законом права, так щоб і інші особи були також вільні і мали відповідні права. На думку вченого, право має базуватися на справедливості, яка створюється на основі свободи. Без цього особа втрачає свою свободу, право і самостійність. Норми права по суті своїй повинні співпадати із справедливістю. В той же час вони виступають зовні і є примусовими тільки для осіб, поведінка яких суперечить етичним вимогам людського духу.

¹⁸ Дністрянський С.С. Загальна наука права і політики // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 407.

¹⁹ Тарановський Ф.В. Учебник енциклопедии права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 438.

Якщо під засвоєнням людиною права розуміти набуття ним усвідомлення природи права, для належного здійснення людської свободи, відповідно для постановки юридичної свідомості в число реальних причин, що надають визначеності цим життєвим відносинам між собою, то джерело права ми визначимо тоді, коли усвідомимо природу свідомості, що відкриває закони та потреби людського духу, як причини майже всіх соціальних явищ, до числа яких належить і право. В силу цього можна сказати, що людина знаходить і бере джерело права лише через самосвідомість.

Першооснову права, на думку М.Ю. Чижова, людина повинна шукати в етичному законі людського духу, яка заправляє людським практичним життям, який, проходячи через колективний бік людини у соціальне середовище, стаючи витвором останньої, приймає форму норм права.

Де ж джерело права? В етичному законі. Як виходить з нього право — посередництвом здійснення особистістю в своєму житті вимог етичного закону. Яким чином особистість здійснює в своєму житті вимоги етичного закону — через узгодження одиничності з цілим. Коли можливе це узгодження — коли між одиничністю та цілим буде знаходитись справедливість. Як створюється справедливість — шляхом визнання в кожній людській особистості людської гідності. Внаслідок чого з'явилося це визнання в кожному суб'єкті особистої гідності — внаслідок самосвідомості особистості.

Щодо поняття права, то воно лише виражає в концентрованому вигляді те, що ми знаємо про предмет. Іншої функції воно не має і не здатне виконувати.

На перше місце слід поставити державно-організаційне або державно-вольове поняття права, яке різними вченими визначається як сукупність норм, виконання яких захищається і гарантується державою. Іншими словами право є те, що держава вимагає рахувати правом. На другому місці необхідно поставити соціологічне розуміння права. З цієї точки зору право є сукупність здійснюваних у житті правових відносин, у яких здійснюються та кристалізуються правові норми. Третє місце займає психологічне поняття права. На думку Л.І. Петражицького, право — це сукупність тих психічних переживань боргу або обов'язку, які володіють імперативно-атрибутивним характером. Четверте поняття права — нормативне, коли право визначають як сукупність норм, що містять у собі ідеї про необхідне, які визначають зовнішні відносини між собою. Поряд із цими чисто теоретичними поняттями права неможливо заперечувати існування технічних і практичних понять права.²⁰ Таким чином, М.Ю. Чижов розглядаючи право як державно-організаційне, соціологічне, психологічне, нормативне явище, пішов далі своїх попередників у з'ясуванні його сутності та форм прояву, заклав фундамент наступних досліджень у цій сфері.

Отже, особливостями розвитку правової думки в Україні наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. був потяг до теоретичних та філософських проблем права, визначення основ права, наукове обґрунтування правової держави. Відповідно українські вчені-правознавці заклали основи етико-морального розуміння права, розвинули ряд демократичних ідей і концепцій, спрямованих на "олюднення" держави і права, формування принципу верховенства права, зв'язаності держави правом. Іншими словами створили міцне підґрунтя для сучасного розвитку теорії права.

²⁰ Чижов Н. Право и формы права. — Варшава, 1787. — 253 с.; Чижов М.Ю. Источник и формы права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 2002. — Том 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права. — С. 230-241.